

ללא זמן ומרחב: יהודים בגרמניה הנאצית ופליטים בעולם המודרני

גיא מירון, להיות יהודי בגרמניה הנאצית: מרחב וזמן, ירושלים:
הוצאת מאגנס ויד ושם, 2021, 285 עמ'

פרופ' רז סגל, התוכנית ללימודי שואה וג'נוסייד, אוניברסיטת
סטוקטון, ניו ג'רזי

ספרו האחרון של פרופ' גיא מירון, המשנה לנשיאה באוניברסיטה הפתוחה וראש המרכז לחקר יהדות גרמניה בתקופת השואה במכון הבין-לאומי לחקר השואה ביד ושם, מציע דרך חדשה לבחון את העולם היהודי בתקופת השואה תוך התמקדות בדרכים שבהן יהודים חוו אפליה, רדיפות ואלימות בגרמניה הנאצית כמתקפות שהשפיעו על תפיסות המרחב והזמן שלהם. מירון דן בהדרה של יהודים מהמרחב הציבורי וממקצב הזמן הציבורי בגרמניה הנאצית כפגיעה באלמנטים מרכזיים של תחושת השייכות שלהם לחברה ולתרבות הגרמנית – כלומר ביסודות זהותם כגרמנים. מירון טוען לפיכך כי 'לצד ההדרה מהמרחב, גם ההדרה מהזמן – ניכורו של אדם ממעגל הזמן של סביבתו כמו גם נישולו הגובר והולך מיכולת השליטה שלו בזמן – יכולה להיחשב כאחד מהדפוסים העמוקים ביותר של דיכוי באשר הוא' (עמ' 248). מירון מראה שיהודים בגרמניה הנאצית הבינו בשלב מוקדם את מהות האיום הנאצי נגדם. ולטר טאוסק (Tausk, 1890-1942) מברסלאו (Breslau, היום Wrocław בפולין), למשל, כתב ביומנו ב־29 באפריל 1933 כך: 'ב־1 במאי אני מכין – מתוך מחאה כנגד ה"נאצים האידיויטים" [Nazioten] שמקיפים אותי – דגל פרוסי גדול [כמחאה על המוני דגלי צלב הקרס שהנאצים תלו לציון 1 במאי כיום חג העבודה הגרמני]. אני רוצה לתלות אז את הדגל על חלון חדר המגורים – מפני שהייתי פרוסי והשתתפתי במלחמה בחזית [מלחמת העולם הראשונה] ומפני שלא אתן שיכתבו לי את אמונתי' (עמ' 148; ההדגשה שלי).

הספר מבוסס על מגוון מרשים של מקורות, בעיקר עיתונות יהודית בגרמניה הנאצית, מכתבים ויומנים. הנרטיב ההיסטורי והניתוח משלבים מסמכים אישיים ידועים כמו היומן של ויקטור קלמפרר לצד חומרים מארכיונים, ספריות ומוזיאונים בירושלים, תל אביב, ניו יורק, לונדון וברלין. הספר גם מבוסס על תשתית תאורטית שממקמת את ניתוח המקורות ביחס למחקרים ממגוון תחומים ודיסציפלינות על תפיסות זמן ומרחב מודרניות. המסגרת התאורטית חשובה במיוחד לטיעון מרכזי בספר על יוזמה פעילה (agency) שיהודים רבים נקטו בהתמודדותם מול אפליה, ניכור, דיכוי ואלימות שהלכו והתעצמו בגרמניה הנאצית משנה לשנה – וביתר שאת אחרי הפוגרום האנטי־יהודי ברחבי גרמניה הנאצית בנובמבר 1938 ולאחר פרוץ המלחמה עם הפלישה הגרמנית לפולין בספטמבר 1939. מירון מסתמך למשל על תפיסתו של ההוגה והסוציולוג מישל דה סרטו (de Certeau, 1925-1986) על יחידים המעצבים את המרחבים שלהם מלמטה, בחיי היום־יום שלהם, כנגד שליטה מרחבית מלמעלה. המקורות מציגים טווח רחב של יוזמות פעילות מסוגים שונים. הפרק הראשון למשל דן ב'נאציפיקציה' של המרחב הציבורי שיהודים חשו שהלך ונעשה מאיים וצר עבורם יותר ויותר. יהודים רבים הגיבו לכך בקניית מכוניות שאפשרו להם לנוע ולהתחבר לנופי מולדתם האהובים ולהתעקש כך על היותם גרמנים. חוויות הנהיגה של יהודים בגרמניה הנאצית, כפי שעולות בפרק זה, היו אומנם מקור לעונג ולנחמה, אבל בה בעת היו תזכורת למרחב ההולך ומצטמצם שלהם. סוחר היינות מפרנקפורט פרדריק וייל (Weil) לדוגמה תיאר את המסע במכונית של אשתו ושלו ברחבי גרמניה במשך כמה שבועות בקיץ 1938, לפני הגירתם לארצות הברית, 'כדבר המשול לארוחתו האחרונה של הנידון לתלייה'. אפשרות זו באה לקיצה בראשית דצמבר 1938 עם צו שביטל באופן מיידי את כל רשיונות הנהיגה של יהודים (עמ' 39-44, הציטוט בעמ' 42).

הפרק השני עוקב אחר יוזמה פעילה מסוג אחר – פנייה למרחבים יהודיים: בתי כנסת, בתי קברות, מוזיאונים, חוות הכשרה של ארגונים ציוניים ואירועי ספורט. הפרק מראה שיהודים הצליחו לקיים חיים יהודיים עשירים בגרמניה הנאצית, אולם במצב של 'בידוד הולך ומחריף בתוכה' (עמ' 106). הפרק השלישי דן בתגובות של יהודים לצורך שנכפה עליהם, הן בשל מצב

ללא זמן ומרחב: יהודים בגרמניה הנאצית ופליטים בעולם המודרני

כלכלי הולך ומידרדר כתוצאה מהמדיניות האנטי־יהודית והן בשל אלימות, לעזוב את בתיהם ולעבור למרחבי מגורים קטנים יותר. חלק גדול מהפרק דן בכתבתן של נשים יהודיות על התמודדותן עם המעברים האלה, הן בעיתונות היהודית והן במכתבים פרטיים. גברים ציפו מנשים להיות אמונות על משק הבית ועל ניהול המשפחה, ונשים רבות גם ראו את עצמן בצורה הזו. מעניין לראות כיצד חלק מהנשים, כמו הטה במברגר (Bamberger), בחרו לקחת למקום המגורים החדש מגירות עם חפצים טעונים בזיכרון: 'אנחנו רוצים לוודא שהערכים הרגשיים החיוניים שנמצאים בחפצים הללו יישמרו עבורנו ועבור הבאים אחרינו' כתבה ב־1934 (עמ' 123). נשים אחרות, לעומת זאת, כמו ליסה לווינק (Lewinneck), חשו אולי ביתר חריפות את עומק המשבר ואת החורבן העומד בפתח והעדיפו 'לזרוק את המכתבים הישנים ביחד עם המגירה', כפי שכתבה ב־1938 (עמ' 125).

העיסוק המורכב בעבר עומד במרכזו של הפרק השישי בספר. יהודים פנו לעבר יהודי קולקטיבי כמו גם לעברם המשפחתי והאישי כחלק מהניסיון לעצב את 'הזמן הנחוה' שלהם כנגד ה'נאציפיקציה' של הזמן סביבם, וגם בניסיון 'לגבש מחדש זהות יהודית בעלת משמעות לאותם יהודים גרמנים שנקלעו למשבר זהות לאחר שהמדינה והחברה הגרמנית הפנו להם עורף' (עמ' 228-229). הפרק הרביעי והפרק החמישי מתמקדים בתגובות נוספות של יהודים ל'נאציפיקציה' של הזמן. חלק, בעיקר בשנותיו הראשונות של המשטר הנאצי, הגיבו בצורות דומות לדרך שבה טאוסק הגיב לחגיגות האחד במאי הנאציות בברסלאו. אחרים פנו אל לוח השנה היהודי, אולם במקרים רבים במתח עם זיקתם לחגים לא יהודיים שהיו נדבך חשוב בזהותם כגרמנים, במיוחד חג המולד. אריך זליגמן (Seligmann, 1880-1954) מברלין, למשל, כתב ביומנו על חג המולד ב־1934: "מי יוכל להכחיש שאף על פי שנדחה בצדק על ידי היהודים, רעיונות ומחשבות המיוחסים לחג זה שייכים להיבטים היפים ביותר של המחשבה הגרמנית והנוצרית? אנו חוגגים את חנוכה בהתבוננות פנימית מלאה, חדורים בגאווה על החזרה להיסטוריה שלנו [...] ובכל זאת אנחנו – ואל תקשיבו לציונים! – עדיין מושפעים קצת מחג המולד" (עמ' 165). הניסיון להיאחז בזהות גרמנית הוביל לעיתים גם לפרשנות חדשה לחגים יהודיים. הרב שיף (Schiff) מקרלסרוהה (Karlsruhe) למשל הציג "במאמר באפריל 1935

לציון חג הפסח המתקרב, את יציאת בני ישראל מעבדות לחירות כהפיכתם מהמון ל"קהילת פולק" (Volksgemeinschaft) והדגיש את החיבור העכשווי לקהילה קדמונית זו (Urgemeinschaft) באמצעות שלשלת הדורות בת אלפי השנים". מירון העיר על פרשנות זו בעדינות כי 'ניכרים בה עקבותיה של השפה ששימשה את הסביבה הגרמנית' (עמ' 174-175).

הפרשנות הזו של הרב שיף לחג הפסח, גם אם אינה מייצגת, מעלה שאלות מרתקות על מורכבויות בתגובותיהם של יהודים גרמנים למתקפה הנאצית נגדם. הספר גדוש בתיאורים ובניתוחים של המורכבויות האלה בחוויות המרחב והזמן של יהודים גרמנים, ובכך תרומתו לחקר השואה היא רבה. אולם מירון כיוון לדיון רחב יותר: 'אני מנסה לצאת מהגטו של חקר השואה לשיחה רחבה יותר', אמר בריאיון על הספר בנובמבר 2021.¹ ובפתח הדבר, בעמוד הראשון של הספר, כתב:

האתגר שהעמדתי לעצמי בבואי לערוך את המחקר היה לבחון את עולמם העשיר, המורכב והטרגי של יהודי גרמניה תחת המשטר הנאצי מנקודות מבט חדשות ולנסות לפרש אותן בהקשרים שיעוררו עניין גם מעבר לקהילת החוקרים של תולדות יהודי גרמניה, והעוסקים בתקופת השואה. כולי תקווה אפוא שהעיון בספר זה לא רק יחשוף היבטים חדשים של פרק חשוב בהיסטוריה היהודית, אלא יקרב את הקוראות והקוראים לעולמם של בני הקהילה היהודית שנידונים בו, וזאת על-ידי הנחת התמודדותם, גם אם בנסיבות היסטוריות שונות לחלוטין, עם בעיות ואתגרים המעסיקים את כולנו, וביתר שאת בימים אלה. (עמ' ז-ח).

מירון חזר לרלוונטיות של מחקרו על יהודי גרמניה בעמוד האחרון של הספר:

נדמה שלסוגיות שנידונו בספר זה [...] נודעות משמעויות אנושיות רחבות יותר. דחיקתם ונישולם של בני קבוצות פוליטיות, אתניות ודתיות הנתונות תחת דיכוי מהמרחב הציבורי, המאפשרים שליטה בזמן שלהם, הינן תופעות שמוסיפות להתקיים גם בעולם שסביבנו,

1 ריאיון עם כרמית ספיר וייץ, מעריב, מוסף תרבות ספרות, 9 בנובמבר 2021.

ללא זמן ומרחב: יהודים בגרמניה הנאצית ופליטים בעולם המודרני

אף אם בהקשרים שונים מאוד מאלו שנידנו כאן. די אם נזכיר את משברי הפליטים בני זמננו, שנכרכים שוב ושוב לא רק בעקירתם מהמרחב אלא גם בכניסתם למשטר זמן קשוח של המתנה ארוכת טווח, חוסר וודאות ו"זמן ריק". (עמ' 252).

אך זהו, כאמור, העמוד האחרון בספר, אף שמדובר בהזדמנות חשובה מאוד לדיון מעבר לגבולות חקר השואה ולהבנה של יהודים בגרמניה הנאצית גם דרך קשרים והקשרים רחבים. כ־360,000 יהודים, כמעט 70 אחוזים מיהודי גרמניה, היגרו מהמדינה בין 1933 לאוקטובר 1941 שאז הנאצים אסרו את הגירתם. מירון דן במגוון חוויות המרחב והזמן שהיו קשורות בהגירה – בריחה – של יהודים מגרמניה הנאצית בתהליך שהפך אותם לפליטים, והמחקר על פליטים עוסק בחוויות מרחב וזמן שמדגימות כמה דחוף 'לצאת מהגטו של חקר השואה', ולו מכיוון שכ־90 מיליון אנשים היום בעולם הם עקורים (forcibly displaced), וביניהם מעל 30 מיליון פליטים ומבקשי מקלט.²

ד"ר מלאני גריפית' (Griffiths), חוקרת הגירה ופליטים באוניברסיטת בירמינגהם באנגליה, למשל, כתבה על חוויות הזמן של פליטים ומבקשי מקלט באנגליה. במחקר שפורסם בשנת 2014 וכלל ראיונות עם 300 אנשים הבחינה גריפית' בארבעה סוגי חוויות זמן: קצב הזמן המואט של המתנה (sticky time), זמן שעומד מלכת (suspended time), זמן שלפתע מואץ מעבר לשליטה (frenzied time) וקרעים בתפיסת הזמן של אנשים (ruptured time).³ המסגרת התאורטית הזאת הייתה יכולה לסייע למירון ביישום האג'נדה המחקרית הרחבה שעליה הצהיר, במיוחד כיוון שפליטים רבים מתארים את חוויות הזמן שלהם בצורה דומה מאוד לדרך שבה יהודים בגרמניה הנאצית כתבו על חוויות הזמן שלהם. למשל, הרופאה ולרי שפטל (Scheftel) מברלין כתבה ביוני 1940 לחברה הקרוב הנס וילדמן (Wildmann) שהיגר לארצות הברית בספטמבר 1938: 'ומתי אפוא אהיה

2 ראו נתונים עדכניים באתר האו"ם: <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/>

3 Melanie B.E. Griffiths, 'Out of Time: The Temporal Uncertainties of Refused Asylum Seekers and Immigration Detainees', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 40 (12) (2014), pp. 1991-2009

אצלך, אני אומרת לעצמי, מבקשת ממך אהוב, מתי? אני יודעת שאין תשובה לכך, בקונסוליה יודעים לומר רק משהו על שנה או שנתיים, זאת אומרת [זמן שהוא] אינסופי, בלתי נתפס, בלתי ניתן למחשבה, שווה למאה שנים עבורי' (עמ' 214). שבעים שנה לאחר מכן פליט באנגליה בשם מוסא (Moussa) שבזמן הריאיון איתו חיכה כבר שמונה שנים להסדרת מעמדו באנגליה, הסביר ש'אני כל הזמן חושב, מתי, מתי, מתי? מתי כבר אקבל ניירות?'⁴ חוויית ההמתנה במה שגריפית' כינתה 'זמן אי-וודאי' (temporal uncertainties) – מוסא תיאר שהוא 'מחכה. אולי שבועיים, אולי שנתיים, מחכה. רק מחכה'⁵ – הפכה לחוויה מרכזית של יהודים בגרמניה הנאצית שחיכו לאשרות הגירה בתהליכים בירוקרטיים סבוכים, ארוכים ומורטי עצבים. לאלה בני המזל שקיבלו לבסוף אשרות הגירה, 'הייתה זו התפתחות פתאומית לחלוטין, שהשליכה אותם באחת ממצייאות של המתנה וזמן זוחל למקצב זמן מואץ, והם היו צריכים להגיב במהירות'. מירון הסביר לפיכך ש'המצייאות שהשתררה בזמן "קדחת ההגירה" הביאה אפוא את המתח בין שתי חוויות זמן סותרות לכאורה – המתנה פסיבית מצד אחד והאצת הזמן מצד אחד – לשיא חדש. הלכה למעשה נראה שמדובר בשני פניו של אותו מטבע: הן הזמן הזוחל והעומד והן הזמן המואץ מבטאים את קריסתו של הזמן הלינארי, הזורם בקצב אחיד והמאפשר תכנון רציונלי של מהלכי החיים ומידה של שליטה בהם' (עמ' 212).

גריפית' הגיעה למסקנות דומות:

הסבל הכרוך בחווית הזמן במערכת בקשת המקלט והמאסר של מבקשי מקלט לא נעוץ רק בהיעדר מסגרת זמן לקבלת החלטות, אלא בעיקר בחוויה **הדואלית** של זמן אי-וודאי. אנשים מחכים במשך זמן רב, כמהים לסוף ההמתנה, אבל עם מושג קלוש מתי ואיך היא תסתיים. [...] הם חוששים בזמנית משינוי פתאומי ומקיפאון שלא נגמר. היעדר של זמן צפוי (temporal predictability) [...] מונע מאנשים

4 שם, עמ' 1198.

5 שם, עמ' 2001.

ללא זמן ומרחב: יהודים בגרמניה הנאצית ופליטים בעולם המודרני

שעשויים להיות מגורשים בכל רגע (deportable individuals) לתכנן לעתיד.⁶

התייחסות למחקר על פליטים הייתה אם כן מאפשרת למירון להראות בבירור את הרלוונטיות ואף את הדחיפות של חקר השואה להבנת העולם סביבנו היום. המחקר על פליטים גם היה יכול לסייע למירון להעמיק את הטיעון שלו על יוזמה פעילה, למשל דרך התייחסות למושג 'יוזמה פעילה בהמתנה' (agency-in-waiting) שטבעה בשנת 2015 פרופ' קת'רין ברון (Brun),⁷ חוקרת גאוגרפיה אנושית, תחום שמירון מתייחס אליו בספרו. אין בביקורת זו כדי להמעיט מחשיבות הספר. נהפוך הוא, הספר מאפשר, כפי שהראיתי בקצרה, להציע מסגרות השוואתיות חדשות, לחשוב על קשרים והקשרים שיעלו שאלות חדשות ולבחון גישות מחקריות מולטי-דיסציפלינריות להמשך התפתחות המחקר על השואה – כחלק אינטגרלי מאלימות המדינה המודרנית בעבר ובהווה.

6 שם, עמ' 2005, ההדגשה במקור.

7 Cathrine Brun, 'Active Waiting and Changing Hopes: Toward a Time Perspective on Protracted Displacement', *Social Analysis*, 59 (1) (2015), pp. 19–37